

HET LELIJKSTE LAND TER WERELD

In 2018 verscheen een nieuwe editie van 'Het Lelijkste Land ter Wereld', het pamflet uit 1968 waarin architect Renaat Braem de ruimtelijke (wan)orde van België bekritiseert. De publicatie werd vergezeld door een theatermonoloog getiteld 'Braempraat'. AGORA las het boek en zag de monoloog en vraagt zich af of Braem's inzichten anno 2018 nog de moeite waard zijn.

Het is nog niet zo lang geleden dat een nieuwe editie van *Het Lelijkste Land* het daglicht zag. In 'Braemjaar' 2010 verscheen, naar aanleiding van de honderdste geboortedag van de Belgische architect Renaat Braem, een wetenschappelijke editie van het pamflet uit 1968 waarin hij de ruimtelijke toestand van België de maat neemt. Nu ligt er naar aanleiding van de 50^e verjaardag een nieuwe editie van het boekje, uitgebracht door het Vlaams Architectuurinstituut. Dit is een facsimile van de originele tekst met daarrond een omslag met inleiding door Bart Tritsmans, een essay van Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck en een aantal foto's van de Vlaamse ruimte van Filip Dujardin. Wat brengt deze nieuwe editie van het in België bekende en beruchte pamflet?

De tekst van Braem zelf is natuurlijk dezelfde als in het origineel. De titel zegt al veel: Braem fulmineert tegen de verrommeling van het Vlaamse landschap. Erg stijlvast is het proza niet, dan weer is het een aanklacht tegen de slechte smaak, dan een schets van het dagelijks leven van een doorsnee Belgisch arbeidersgezin – totaal gedomineerd door de versnipperde ruimte – en het eindigt zelfs met poëzie. Maar de boodschap is duidelijk: er moet snel iets veranderen voordat Vlaanderen helemaal volgebouwd wordt, de natuur totaal verprutst raakt, en we met zijn allen alleen nog maar in de file staan. Een citaat om de toon te zetten:

Het zou onverantwoord zijn verder aan te sturen op individuele bouw, zoals de meeste politieke groeperingen thans doen. Gezien de snelle stijging der wooneisen – dus het uitzwermen naar buiten –

en de uitbreiding van het individuele autobezit, duurt het geen tien jaar meer of ons hele land is één afzichtelijk voorgeborchte waar de natuur en open ruimte zoekende bouwers erin gelukt zullen zijn alle natuur afdoend en definitief te vernietigen (p.59).

Braem wijst achtereenvolgens op de problemen die de ruimtelijke versnippering veroorzaakt op het gebied van lucht, water, zon, aarde, energie en milieu. De analyse die hij daar maakt is zo verdraaide actueel dat je als lezer verbaasd achterblijft. Het woord bestond vijftig jaar geleden nog niet, maar Braem heeft het al over *street-canyons* waar slechte lucht blijft hangen, over de beroerde kwaliteit van het oppervlaktewater en over de immer doorgaande ontbossing omwille van verstedelijking. Dat alles is geworteld in een Vlaamsgezind-Marxistische maatschappijvisie, een interessant mengsel dat je niet elke dag tegenkomt. Wat moet er dan gebeuren? We laten Braem nog eens aan het woord:

De mens is er in gelukt een dergelijke onontwarbare chaos te scheppen, dat er slechts één remedie onder ogen kan genomen worden: herbeginnen van nul. Nieuwe steden bouwen, het land opnieuw inrichten, een voor onze staatsinrichting onvoorstelbare onderneming (p.26).

Dat wordt uitgewerkt in het grootse idee van een lijnstad langs een aantal grote reeds bestaande assen, bijvoorbeeld Luik – Antwerpen – Gent – Brugge – Kortrijk. Langs die verkeersassen

moet er geconcentreerd en hoog gebouwd worden waardoor het achterland gevrijwaard kan blijven van bebouwing. Meer concreet stelt Braem voor om een actief grondbeleid te gaan voeren waarin de overheid stukken grond opkoopt (of onteigent) om te zorgen dat daar niet langer ontwikkeld kan worden. Ze moet ook de meerwaarde van publieke investeringen afromen. Voorts wil Braem de bouwnijverheid nationaliseren, een overkoepelend ruimtelijk en economisch ontwikkelingsplan maken voor heel België en de uitholling van het bestuursapparaat tegengaan.

De ene oplossing klinkt al utopischer dan de andere. Vandaag zouden we misschien met meer realiteitszin en nuance naar de problemen kijken en pleiten voor incrementele verandering in plaats van de 'tabula rasa' van Braem. In de vijftig jaar sinds de publicatie van het pamflet zijn er op inhoudelijk vlak meer actuele, uitgebreide en genuanceerde analyses gemaakt. Denk alleen al aan het werk dat sinds 2007 is geproduceerd door de verschillende Vlaamse Beleidssteunpunten Ruimte en Wonen. Maar Het Lelijkste Land vervult als klassieker de functie van toetssteen, een referentiepunt voor iedereen die kritisch over de Belgische ruimtelijke ordening denkt en schrijft. Dat Braem een aantal zaken waar we nu mee kampen in 1968 al zo scherp zag maakt het pamflet nog steeds het lezen waard. Als je de hedendaagse foto's van Filip Dujardin samen met de pentekeningen van Braem bekijkt, dan wordt dat op pijnlijke wijze geïllustreerd. Die actualiteit roept echter de belangrijkste vraag op waarmee je als lezer achterblijft: als men dit in 1968 ook al wist, wáárom is er dan in hemelsnaam zo weinig aan gedaan? Het is bijvoorbeeld vijftig jaar later nog altijd wachten op dat actieve grondbeleid en ook al is er nu de voorgenomen "betonstop", het is volstrekt onduidelijk hoe deze gefinancierd kan worden. De Belgische ruimtelijke ordening blijft, net zoals Braem in 1968 vaststelde, nog altijd gedreven door een versnipperd eigendoms patroon, een zwak grondbeleid en weinig politieke ambitie om maatschappelijke problemen op ruimtelijk vlak aan te pakken. Dit zou immers wel eens grond- en woningeigenaars voor het hoofd kunnen stoten.

Als men dit in 1968 ook al wist, wáárom is er dan in hemelsnaam zo weinig aan gedaan?

Tegelijk met de nieuwe editie van het boekje werd de theatermonoloog *Braempraat* voorgesteld, waarmee Dimitri Leue het voorbije najaar op tournee ging door Vlaanderen. De combinatie van Dujardin's beelden met Leue's overtuigde opvoering van enkele raak gekozen tekstfragmenten, brengen Braem's pamflet helemaal tot leven. Enerzijds illustreren de foto's heel goed de versnippering en schijnbare wanorde die Braem aanklaagt, anderzijds roept de alledaagse lelijkheid van het Vlaamse landschap ook een gevoel op van herkenning en soms zelfs appreciatie tegen beter weten in. De hedendaagse relevantie van het stuk wordt bovendien onderstreept door het architecturale decor van BULK architecten, en de muzikale ondersteuning door Steven Taelman met een hedendaagse remix van muziek uit 1968. De poging om ook Braem's 'menselijke' kant aan te raken door herhaaldelijk te refereren aan zijn vrouw Elza, is dan weer minder geslaagd omdat dit personage en het persoonlijke leven van Braem niet verder worden uitgediept in het stuk. Ook na afloop van de theatermonoloog blijf je als toeschouwer achter met een dubbel gevoel: enerzijds onder de indruk van de actualiteit van Braem's pleidooi, anderzijds vertwijfeld over de schijnbare onmogelijkheid om de ruimtelijke kwaliteit in Vlaanderen te verbeteren.

Zowel de nieuwe editie van het pamflet als de theatermonoloog schieten dan ook tekort waar het gaat om de analyse van de barrières voor het daadwerkelijk aanpakken van de Vlaamse ruimtelijke problematiek. Als het erom ging de tekst van Braem opnieuw onder de aandacht te brengen had men gewoon de wetenschappelijke editie uit 2010 opnieuw kunnen uitbrengen, die was ook nog voorzien van een aantal interessante aanvullingen. Maar daar is hier niet voor gekozen. De omslag met het essay van Leo Van Broeck plaatst deze nieuwe editie van *Het Lelijkste Land* (letterlijk) in een andere samenhang. Volgens de inleiding wil het Vlaams Architectuurinstituut met deze publicatievorm "een kritische reflectie brengen bij de actuele omgang met het leefmilieu". Gelijkenissen tussen de visie van Braem en die van Van Broeck zijn er dan ook zeker. Van Broeck laat immers de laatste jaren aan iedereen die het horen wil – en ook aan wie het niet horen wil – in niet mis te verstane termen weten dat de planeet het huidige groeitempo niet langer kan verdragen. Zijn essay biedt daarbij een macro-analyse van oorzaken: overbevolking, overmatig landgebruik en geloof in eeuwigdurende groei; zaken die allen tot uiting komen in het kwistige ruimtegebruik in de Vlaamse urban sprawl. Dit zijn conclusies die ook al meer of minder expliciet door Braem worden getrokken en wat dat betreft blijft diens analyse nog altijd actueel. De uitspraak van Van Broeck dat "nu nog vrijstaand bouwen crimineel is" (Knack, 6-12-2017), waarmee hij een opstootje veroorzaakte in Vlaanderen en aanleiding gaf tot vragen in het parlement, had dan ook zó in 1968 door Braem gedaan kunnen zijn. Maar als het doel is de wereld te begrijpen om ze te veranderen (Lelijkste Land, p.16), dan moeten we – naar voorbeeld van Karl Marx – gezamenlijk verantwoordelijkheid opnemen, stelt Braem. Een analyse van waarom dát in de vijftig jaar sinds de eerste publicatie van Braem's pamflet niet gelukt is in België, en wat dan wél te doen, had de nieuwe editie echt relevant kunnen maken.

De nieuwe editie van *Het Lelijkste Land ter Wereld* van Renaat Braem (ISBN 9789492567123) is voor €14,50 verkrijgbaar bij het Vlaams Architectuurinstituut.

Clemens de Olde (clemens.deolde@uantwerpen.be) is stadssocioloog. Hij promoveert aan het Centre for research on environmental and social change (CRESC) van de Universiteit Antwerpen. <https://linkedin.com/in/clemensdeolde/>. **Griet Juwet** (griet.juwet@vub.be) is doctoraatsonderzoeker bij Cosmopolis (VUB). Haar onderzoek focust op de ruimtelijke en sociale impact van de warmtetransitie in Vlaanderen. Beiden zijn redacteur bij AGORA.